Ankara Üniversitesi
SBF Dergisi,
Cilt 73, No. 1, 2018, s. 129-156

SURİYE İÇ SAVAŞI VE MÜZMİN TOPLUMSAL ÇATIŞMA*

Dr. Öğr. Üye. Yasin Atlıoğlu
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORCID: 0000-0002-0113-4911

● ● ●

Öz

Suriye'deki yönetim karşıtı protesto gösteri başladığında, ülkedeki sivil ayaklanma uluslararası toplum tarafından genellikle bir demokrasi ve özgürlük mücadelesi olarak algılanmıştır. Bununla birlikte sivil ayaklanma hızlı bir biçimde şiddetin arttığı geniş çaplı bir iç savaşa dönüşmüş ve Suriye'deki çatışma daha karmaşık bir hale bürünmüştür. Suriye'deki çatışma, siyasi ve ideolojik mücadele, silahlı çatışma, mezhepçi şiddet, toplumsal katliamlar ve uluslararası/bölgesel rekabetler gibi farklı boyutlarda ortaya çıkmıştır. Suriye'deki çatışmanın karmaşık yapısına rağmen Lübnan asıllı Amerikanlı siyaset bilimci Edward Azar'ın müzmin toplumsal çatışma kavramı çatışmayı tanımlayabilme açısından uygun bir yol sağlamaktadır. Azar, iç faktörler ve dış faktörlerin sonucu ortaya çıkan dinamiklerin etkisiyle derinlemesine bölünmüş toplumlarda ortaya çıkan çatışmaları tanımlamak amacıyla müzmin toplumsal çatışma kavramını kullanmıştır. Makalemizde, toplumsal kimlikler, sosyo-ekonomik statüler, psikolojik faktörler, dış müdahalecilik ve devlet otoritesinin parçalaması gibi seçilmiş değişkenler ile çatışmanın başlaması ve yayılması arasındaki ilişkiler müzmin toplumsal çatışma teorisi dikkate alınarak analiz edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Suriye, Ayaklanma, İç savaş, Kimlik, Çatışma

The Syrian Civil War and Protracted Social Conflict

Abstract

When the anti-government protests began in Syria, the civil uprising was mostly perceived as a struggle for democracy and freedom by international community. However the civil uprising rapidly turned into a full scale civil war with rising violence and conflict in Syria became more complicated. The conflict in Syria appeared in different forms including political and ideological struggle, armed clash, sectarian violence, communal massacres, and international/regional rivalries. Despite this complex conflict in Syria, the American-Lebanese political scientist Edward Azar's concept of protracted social conflict (PSC) presents to us a convenient way to describe it. Azar used concept of PSC to describe conflicts taking place in deeply divided societies with dynamics generated by internal factors as much as external ones. This paper aims to analyze relationships between emergence or extension of conflict and selected variables such as social identities, socioeconomic status, psychological factors, foreign interference and disintegration of state authority by considering the theory of PSC.

Keywords: Syria, Uprising, Civil war, Identity, Conflict

* Makale geliş tarihi: 28.03.2016
Makale kabul tarihi: 09.08.2016

Suriye İç Savaşı ve Müzmin Toplumsal Çatışma

Giriş

Suriye'deki uzun süreli siyasi ve askeri kriz, kuşkusuz ortaya çıkardığı büyük insan kaybı ve maddi kayıpların yanı sıra insanların hafızasında bırakacağı kötü izler ve husumetlerle hem ülkenin ve hem de tüm bölgenin yakın geleceğini derinden etkileme potansiyeline sahiptir. Yüzbinlerce kişinin hayatını kaybettiği ve milyonlarca kişinin ülke içinde yer değiştirdiği veya ülke dışına kaçtığı Suriye'de iç savaşın nasıl sonlandırılacağı hala belirsizliğini korumaktadır. Suriye'deki krizin ortaya çıkışı, yayılışı ve kısa sürede geniş çaplı bir iç savaşa dönüştüğü üzerine farklı yaklaşımlar ortaya konulsa da çoğu zaman bu farklı yaklaşımlar siyasi mücadeleler, propaganda savaşları ve ideolojik rekabetlerin yönlendirmesi altında krizi tam olarak açıklamakta yetersiz kalmış veya krize tek bir nedene odaklanarak açıklama getirme eğiliminde olmuştur. Suriye'de yaşanan gelişmeleri otoriterliğe karşı bir özgürlük ve demokrasi mücadelesi, hatta devrimci bir hareket olarak kabul edenler olduğu gibi ülkedeki krizi Sünni-Şii çatışması çerçevesinde sadece mezhepsel argümanlarla açıklayanların sayısı da oldukça fazladır. Suriye'deki çatışmada toplumsal, bölgesel ve sosyo-ekonomik faktörleri birlikte dikkate alan çalışmaların sayısı ise ilk ikisine göre daha azdır. Muhakkak ki dış müdahaleciliğin yönlendirmeleri ve uluslararası medya üzerinden yapılan propaganda savaşları Suriye'deki krizin anlaşılmasını ve tanımlanmasını zorlaştıran nedenlerin başında gelmektedir. Bu iki faktörün ayaklanmanın başından itibaren Suriye'ye yönelik uluslararası kamuoyunda oluşan algıları yönlendirdiği aşikârdır. Bununla birlikte ülkedeki krizin anlaşılmasını ve tanımlanmasını zorlaştıran asıl faktörün, çatışmanın tarihsel ve toplumsal derinliği ile birlikte çatışmanın ortaya çıkmasını sağlayan koşulları hazırlayan dinamik ve birbirini tetikleyen çok sayıdaki değişken arasındaki karmaşık ilişki olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum Suriye'deki krizin tanımlanmasına ve sınırlarının belirlenmesine yönelik çabalarda, ülkenin siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamiklerini, tarihten miras kalan siyasi ve ekonomik yapıları, kişisel, bölgesel ve ulusal düzeyde tanımlanan çıkarları ve rekabetleri çok yönlü

bir biçimde dikkate alan analiz yöntemlerinin kullanılmasını gerekli kılmaktadır.

Lübnan kökenli Amerikalı siyaset bilimci Edward Azar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın farklı bölgelerinde ortaya çıkan şiddet olaylarını *Protracted Social Conflict* (Müzmin Toplumsal Çatışma) kavramıyla tanımlayıp teorik bir model oluşturmaya çalışmıştır. Kuşkusuz Azar'ın müzmin toplumsal çatışma kavramı ve oluşturmak istediği model, iç çatışmalara geniş kapsamlı bir açıklama getirme ve analiz etme yönündeki analitik girişimlerin ilk örneklerinden biridir. Azar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çatışmaların neredeyse tamamının üçüncü dünya ülkelerinde ortaya çıktığı ve çoğunun stratejik olmaktan çok müzmin ve sosyo-etnik çatışmalar olduğunu ifade etmekte ve büyük güçlerin müdahalelerinin bu çatışmaları kışkırttığına dikkat çekmektedir (Azar vd., 1978: 46-47). Azar'a göre toplumsal grupların kendi kimliklerine dayalı temel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kaldıkları zamanlar müzmin toplumsal çatışmaların ortaya çıktığı süreçlerdir. Bununla birlikte Azar bu yetersizliği devletin rolü ve uluslararası bağlantıları kapsayan karmaşık bir nedensellik zincirinin sonucu olarak görmekte, dahası sömürgeci miras, yerel tarihsel süreç ve toplumun çok kimlikli doğası gibi geçmişten gelen faktörlerin müzmin toplumsal çatışmaların ortaya çıkışında önemli bir rol oynadığına inanmaktadır (Azar, 1990: 12). Azar, Soğuk Savaş yıllarında Lübnan, Sri Lanka, Filipinler, Kuzey İrlanda, Etiyopya, Filistin, Sudan, Kıbrıs, İran, Nijerya ve Güney Afrika'da ortaya çıkan krizleri müzmin toplumsal çatışma olarak nitelendirmekte ve bu çatışmaların toplumsal grupların güvenlik, tanınma, siyasete ve ekonomiye adil bir biçimde katılma gibi temel ihtiyaçlarının bir sonucu olarak ülkelerin kendine özgü çevresel koşullardan etkilenerek şekillendiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Azar'ın müzmin toplumsal çatışma kavramını çatışmaları çoğulcu bir çerçeve içinde ele alarak açıklayacak daha yaygın bir modele ulaşma girişimi olarak gördüğü aşikardır (Azar, 1991: 93-95). Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra 1990'lı yıllarda Yugoslavya, Ruanda, Çeçenistan gibi ülkelerde yaşanan iç çatışmaların ve 2011'de Arap dünyasında otoriter yönetimlere karşı halk gösteriyle başlayan iktidar mücadeleleri ve iç savaşların, farklı uluslararası koşullarda ortaya çıkmasına rağmen, yapısal olarak kendinden önceki çatışmalarla benzerliklere sahip olduğu ve müzmin toplumsal çatışmanın pek çok unsurunu içinde barındırdığı söylenebilir. Bu çalışmada Edward Azar'ın müzmin toplumsal çatışma teorisinin 2011'de Suriye'de başlayan iç çatışmanın nedenlerinin, niteliğinin ve sınırlarının tanımlanabilmesi açısından ne seviyede bir katkı yapabileceği incelenmekte ve müzmin toplumsal çatışma kavramının içerdiği bazı seçilmiş değişkenler üzerinden Suriye'deki kriz analiz edilmeye çalışılmaktadır.

1. Edward Azar'ın Müzmin Toplumsal Çatışma Teorisi

1938'de Lübnan'da doğan Edward Azar, lisans üstü eğitim almak için gittiği Amerika Birleşik Devletleri'nde akademik kariyerine başlamıştır. Kariyerinin ilk döneminde devletler arası kriz ve çatışmalarla ilgili kantitatif çalışmalarla meşgul olan Azar, 1969'da Kuzey Carolina Üniversitesi'nde Çatışma ve Barış Veri Bankası (*Conflict and Peace Data Bank/COPDAB*) adlı bir veri tabanı oluşturmuştur. COPDAB, dünyadaki ulus-devletler ve bazı uluslararası örgütler düzeyinde uluslararası ve yerel olaylarla ilgili veri toplamayı amaçlamıştır. Kuşkusuz COPDAB'ta toplanan veriler, Azar'ın şiddeti ve müzmin çatışmaları doğuran dinamiklere yönelik fikirlerini sistematik bir biçimde şekillendirmesine büyük katkı yapmıştır. 1945'ten 1970'lerin ortasına kadar olan süreci kapsayan veriler, bir yandan dünyadaki çatışmaların yaklaşık %90'nın azgelişmiş üçüncü dünya ülkelerinde gerçekleştiğini gösteriyor diğer yandan da SSCB ve ABD'nin bu çatışmalara müdahalesinin olumsuz sonuçlarını ortaya koyuyordu. Bu sonuçlar, Azar'ı uluslararası ilişkilerin odak noktasının stratejik etkileşim, caydırıcılık, kriz yönetimi ve şiddeti önleme gibi konulara önem veren büyük güçlerin eğilimlerinden dünyadaki devletlerin 3'te 2'sini oluşturan, etnik bölünmelere ve olumsuz uluslararası etkilere karşı korumasız küçük ve yoksul devletler gerçeğini kabul etmeye götüren bir değişimin gerekli olduğu konusunda ikna etmiştir. Bu kavrayış, Azar'ın müzmin toplumsal çatışma kavramını kullanmasına ve dünyadaki en zorlu ve şiddetli çatışmaları ele alan bir modelin geliştirilmesine yardımcı olmuştur (Azar vd., 1978: 47; Fisher, 1997: 77).

Edward Azar 1970'lerin sonu ve 1980'lerde katıldığı Orta Doğu ile ilgili bilimsel toplantılar sayesinde teorik çalışmalarını uygulamaya geçirme imkânı elde etmiştir. Bilhassa Stephan Cohen ve Herbert Kelman gibi uluslararası çatışma çözümleri alanında öncü akademisyenlerle gerçekleştirdiği bilimsel toplantılar Arap-İsrail sorununa yönelmesine katkı yapmıştır. 1980'lerin ortasında John Burton ile birlikte Maryland Üniversitesi'nin bünyesinde Uluslararası Gelişme ve Çatışma Yönetimi Merkezi (*Center for International Development and Conflict Management/CIDCM*)'ni kuran Azar, Burton'un fikirlerinin de etkisiyle çatışma çözümü konusundaki yaklaşımını geliştirmeye çalışmıştır. Azar'ın 1980'lerde ilgisi Arap-İsrail çatışmasından Lübnan'daki iç savaşa kaymaya başlamıştır. Azar, Lübnan'daki iç savaş konusundaki çalışmalarının yanı sıra bir süre Lübnan hükümeti için danışman olarak görev yapmıştır. Azar ve Burton'un kurduğu CIDCM, genel bir teori oluşturma ve seçilmiş alanlardaki bölgesel çalışmalarla ilgilenmekle birlikte kısa sürede uygulamalı çatışma çözümleri alanında müzmin toplumsal çatışmaya odaklanan bir merkez haline gelmiştir. Bir süre sonra John Burton'un George Mason

Üniversitesi'ne geçmesiyle Azar ile Burton'un yolları ayrılmasına rağmen Azar CIDCM'deki çalışmalarına devam etmiş ve 1991'de hayatını kaybedene kadar kendi çatışma modeli olan müzmin toplumsal çatışma üzerine yoğunlaşmıştır (Fisher, 1997: 78).

Edward Azar, müzmin toplumsal çatışma kavramı ile çatışmaları çoğulcu bir çerçevede içinde açıklayacak ve yaygın kullanılabilecek bir modele ulaşmayı hedeflemiştir. Azar, çalışmalarında öncelikle müzmin toplumsal çatışmayı ortaya çıkaran kaynaklar ve koşulları belirleme uğraşı içine girmiştir. Azar, müzmin toplumsal çatışmaları hazırlayan koşulların ilki olarak çatışmanın toplumsal içeriğine dikkat çekmektedir. Azar'a göre müzmin toplumsal çatışmalar ırk, etnisite, din ve kültür temelli olarak derinlemesine bölünmüş heterojen ve çok kimlikli toplumlarda yaygın olarak görülmektedir. Bu çok kimlikli toplumların bulunduğu ülkeler, ulus inşa sürecinde başarısız ve ekonomik olarak azgelişmiş olmakla birlikte istikrarlı siyasi yapılar ve süreçler geliştirmelerini sağlayacak iç uzlaşmadan da büyük ölçüde yoksundur. Azar'a göre eski sömürgeci güçlerin uyguladığı "böl ve yönet" siyasetinin bıraktığı kötü siyasi ve ekonomik miras ile bir toplumsal grubun diğeri üzerinde baskın olmasıyla sonuçlanan tarihsel rekabetler bu ülkelerdeki iç uzlaşmanın sağlanamamasında önemli bir role sahiptir. Bu ülkelerde genellikle bir toplumsal grup veya birkaç toplumsal gruptan oluşan bir ittifak iktidar ve devlet kurumlarını kontrolleri altında tutarken diğer toplumsal grupların ihtiyaçları ve talepleri pek dikkate alınmaz. Bu koşullarda zor kullanılarak girişilen toplumsal bütünleşme ve işbirliği çabaları ise çoğu zaman ulus inşası sürecinin gecikmesine, toplumsal dokunun tahrip olmasına ve sonuç olarak toplumsal parçalanmışlığın ve müzmin toplumsal çatışmaların ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır (Azar, 1990, 7; Azar ve Haddad, 1986: 1339).

Müzmin toplumsal çatışmanın ortaya çıkışını hazırlayan koşulların ikincisi temel insan ihtiyaçlarının karşılanamamasıdır. Azar temel insan ihtiyaçlarını siyasetle ilgili ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyacı ve kabul edilme ihtiyacı olarak üçe ayırarak ele almaktadır. Azar, siyasetle ilgili ihtiyaçların siyaset, ekonomi ve karar-alma mekanizmasına etkin bir şekilde katılmayı ifade ettiğini belirtmektedir. Azar'a göre güvenlik ihtiyacı, fiziki güvenlik, beslenme ve barınma ile ilgiliyken kabul edilme ihtiyacı ise ayrı bir kimlik olarak toplumsal tanınmayı işaret etmektedir. Nitekim temel insan ihtiyaçları çok kimlikli toplumlarda bireylerin ve toplumsal grupların devletle ve diğerleriyle ilişkilerinde özgüven sağlama ve kendini ifade etme açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Azar, temel insan ihtiyaçları karşılanamayan veya bunlardan yoksun bırakılan bireylerin ve grupların marjinalleştiklerine ve siyasi, ekonomik ve toplumsal örgütlenmenin dışında kaldıklarına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda temel insan ihtiyaçlarının karşılanamaması müzmin toplumsal çatışmanın öncelikli kaynaklarından biri haline gelmektedir (Azar, 1990: 7-8).

Bununla birlikte Azar temel ihtiyaçların karşılanması veya karşılanmamasında devletin önemli bir rol oynadığını ve böylece devlet yapısının müzmin toplumsal çatışmanın ortaya çıkışını hazırlayan koşullardan biri haline geldiğini belirtmektedir. Azar'a göre müzmin toplumsal çatışmanın görüldüğü ülkelerin çoğunun, yetersiz, dar görüşlü, kırılgan ve otoriter devlet yapılarına sahip olması ve genellikle bir kimlik grubunun kontrolündeki siyasi iktidarın mevcut kaynakları kendi lehine diğer kimlik grupları üzerinde iktidarını sürdürmek için kullanması bir tesadüf değildir. Bu ülkelerde, merkezi devlet ülkedeki toplumsal/kimlik gruplarının temel ihtiyaçlarını karşılamakta büyük ölçüde başarısız olduğu gibi siyasal iktidarı elinde tutan kimlik grupları da diğerlerinin siyasete katılma taleplerini karşılamak konusunda isteksizdir. Azar, bu ülkelerde ortaya çıkan siyasi ve ekonomik krizlerin toplumsal gruplar arasındaki rekabeti arttıran, devletin temel ihtiyaçları karşılama konusundaki yeteneğini azaltan ve çatışmanın daha da derinleşmesine hizmet eden bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda devlet yapısı ve siyasi iktidarın meşruiyet düzeyinin, temel ihtiyaçlar ile müzmin toplumsal çatışma arasındaki ilişkiye etki eden önemli unsurlardan birisi olduğu aşikârdır (Azar, 1990: 10-11).

Edward Azar, müzmin toplumsal çatışmanın ortaya çıkmasını hazırlayan koşulları, çok kimlikli toplum, temel insani ihtiyaçlar ve devletin rolü gibi iç dinamikler ile sınırlı tutmamakta, iç siyasete tesir eden uluslararası bağlantıları da çatışmanın bir parçası olarak ele almaktadır. Azar'a göre uluslararası bağlantılar ekonomik bağımlılık ve klient ilişkiler olarak iki ayrı biçimde ortaya çıkabilmektedir. İlk olarak devletlerin ekonomik olarak uluslararası sisteme bağımlılığı, bir yandan bu devletlerin ekonomik gelişme siyasetini dış etkiye açık hale getirmekte, diğer yandan da toplumsal grupların ihtiyaçlarının yok sayılmasını teşvik etmektedir. Klient ilişkiler ise bölgesel veya küresel siyasi-askeri bağlantılar ağını ifade etmektedir. Uluslararası sistem içindeki aktörlerle kurulan bağlantılar, devletin işlevini ve ülke içindeki toplumsal ve siyasi kurumsallaşmayı doğrudan kendi nüfuzu altına alabilmektedir (Azar, 1990: 11). Nitekim Azar, Lübnan örneğinden yol çıkarak toplumsal grupların diğer toplumsal grupların egemenliğine girme ve onlar tarafından asimile edilme korkusunun bir stratejik yol olarak dış güçlere (bir grup, bir toplum veya bir devlet) bağımlılığı arttırdığını belirtmektedir. Toplumsal gruplar, dış güçlerle kurulacak bağlantıların kendilerini güçlendireceğini, varlıklarını garanti altına alacağını, hatta ülke içindeki rakipleri üzerinde egemenlik kurma yolunda avantaj sağlayacağını varsaymaktadır. Azar, dış desteğe bağımlılığın Lübnan, Kıbrıs ve Kuzey İrlanda gibi örneklerde olduğu gibi çatışmanın sürmesine yol açan bir alışkanlık haline geldiğini vurgulamaktadır (Azar ve Haddad, 1986: 1342-1343).

Edward Azar, müzmin toplumsal çatışmaları uzun döneme yayılmış ve

belli aralıklarla açık savaşlara dönüşebilen karşılıklı hasmane etkileşimler olarak ifade etmektedir. Bu manada müzmin toplumsal çatışmalar, belli bir olay veya olaylar dizisi olmaktan çok devam eden süreçleri ifade etmektedir. Aslında etnik ve devletler arası çatışmaların bir karışımı olma eğilimde olan müzmin toplumsal çatışmalar, uzun süre saklı kalabilmekte ve kendine uygun koşullar oluştuğunda hızlı bir biçimde ortaya çıkabilmekte, yayılabilmekte ve şiddetlenebilmektedir (Azar vd., 1978: 50-51). Azar, örtülü çatışmanın aktif hale gelmesini tetikleyen ilk faktörün toplumsal grupların eylem ve stratejileri olduğunu belirtmektedir. Kimlik grubunun oluşmasını, örgütlenmesini ve mobilizasyonu sağlayan çeşitli süreçleri içeren bu eylem ve stratejiler, siyasi hedeflerin (yakınlaşma, otonomi, ayrılma, devrimsel siyasi program) ve mücadele taktiklerin (sivil direniş, gerilla savaşı) seçimi ile birlikte ülke dışı bağların oluşumunu da doğrudan etkileyebilmektedir. Bazen toplumsal grup üyeleri arasında yaşanan sıradan olaylar, onların mağduriyet duygusunun kolektif bir biçimde ifade edilmesinde önemli bir dönüm noktası haline gelebilmektedir. Toplumsal grubun kolektif protestosu genellikle karşı tarafın zorla engelleme ve sindirme gibi yöntemlerle cevap vermesine yol açmaktadır. Gerilim yükseldikçe toplumsal grupların üyelerinin güvenlik ihtiyacı (fiziki ve ekonomik) daha fazla ön plana çıkarken grup içi dayanışma ve kimliksel aidiyetler güçlenmektedir. Bu süreçte toplumsal örgütlenme ve mobilizasyon genişlemekle birlikte toplumsal grupların strateji ve taktiklerini sivil direnişi, gerilla savaşını ve ayrılıkçı hareketleri içine alacak şekilde çeşitlendirmeye giriştikleri de aşikârdır (Azar, 1990: 13-14). Tabii ki toplumsal grupların güçlü bir liderlik oluşturma konusundaki yetenekleri ve ülke dışından destek sağlama konusundaki eğilimleri çatışmanın yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Azar'a göre örtülü çatışmanın aktif hale gelmesini tetikleyen ikinci faktör devletlerin eylem ve stratejileridir. Azar, devleti yöneten siyasal seçkinlerin, toplumsal gruplardan gelen talepler karşısında devletin yapısal zayıflığını göstermemek için ya bu talepleri zor kullanarak bastırmayı deneyebileceğini ya da bu grupları uzlaşma yoluyla kendi bünyesi içine katmaya çalışabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte çoğu durumda toplumsal muhalefeti bastırmak için zor kullanma ve askeri yöntemlerin devletin stratejisinin merkezinde yer aldığı aşikârdır. Tabii ki böylesi sert bir strateji, bastırılmış grupların aynı seviyede askeri karşılık vermesine yol açmakta ve çatışmanın şiddetlenmesine neden olmaktadır (Azar, 1990: 14). Azar, son olarak her toplumsal grubun sahip olduğu deneyimler, korkular ve inanç sistemlerinin hem devletin hem de toplumsal aktörlerin davranışlarının arkasındaki algıları ve motivasyonları etkilediğine dikkat çekmektedir. Deneyimler, korkular ve inanç sistemleri, karşılıklı olumsuz imajları genelleştirme yoluyla toplumsal husumetleri kalıcı hale getirmekte ve müzmin toplumsal çatışmayı güçlendirmektedir (Azar, 1990: 15).

Azar'a göre müzmin toplumsal çatışma ortaya çıktığı ülkelerde hem devletin kurumsal yapısı hem de toplumsal gruplar üzerinde büyük bir tahribata yol açmaktadır. Ayrıca tüm toplum üzerinde karamsarlık duygusunu pekiştirmekte ve güçlendirmekte, liderleri demoralize etmekte ve çatışmaya barışçıl çözüm arayışlarını engellemektedir. Müzmin toplumsal çatışma bir yandan tahrip olmuş ulus kültürünün bir parçası haline gelirken diğer yandan da toplumun kolektif bilincine darbe vuran bir felç duygusunun ortaya çıkmasına hizmet etmektedir (Azar, 1990: 16). Bu nokta böylesi bir çatışmanın nasıl çözüleceği veya sonlandırılacağı önem kazanmaktadır. Fakat Azar, müzmin toplumsal çatışma teorisinin çatışmayı çözme gibi bir iddiasının olmadığını ve daha çok çatışmanın nasıl yönetileceğini açıklamaya gayret ettiğini ifade etmektedir (Azar ve Haddad, 1986: 1348). Azar az sayıda faktörlerden yol çıkmak yerine çoğulcu bir yaklaşımla çatışmayı tanımlayacak bir model oluşturmak istemiştir. Tabii Azar'ın çatışma konusunda ortaya koyduğu argümanların benzerlerinin gerek onun çalışmalarını sürdürdüğü 1970 ve 1980'li yıllarda etnik çatışmaları inceleyen akademisyenler gerekse 1991'de hayatını kaybetmesinden sonra çatışmaları açıklamaya çalışan akademisyenler tarafından dile getirildiği de aşikârdır. Nitekim Oliver Ramsbotham, Azar'ın çalışmalarının ana akım uluslararası ilişkiler ve güvenlik çalışmalarında yeterince dikkate alınmamasına rağmen 1990'lardan itibaren uluslararası sistemde ortaya çıkan değişimin bir sonucu olarak savaşı ve çatışmayı, etnisite, milliyetçilik, kültürel farklılıklar, zayıf ve başarısız devlet, çevresel kaynakların tahribatı ve demografik hareketler gibi kavramlar bağlamında ele alan çalışmaların Azar'ın çatışma konusunda ortaya koyduğu argümanlarla çelişmediğini aksine benzerlikler gösterdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Ramsbotham, Azar'ın müzmin toplumsal çatışma teorisiyle ortaya koyduğu iddiaların 2000'li yıllarda da geçerliliğini koruduğunu ifade etmektedir (Ramsbotham, 2005: 118-126; Ramsbotham vd., 2011: 99-111).

2. Suriye'deki Çatışmaya Etki Eden Değişkenlerin Analizi

Suriye'nin bağımsızlık sonrası yaşadığı çatışmalar (1964 Hama ayaklanması, 1975-1982 İslamcı gruplar ile Hafız Esad liderliğindeki merkezi hükümet arasındaki çatışma) müzmin toplumsal çatışma teorisinin ortaya koyduğu argümanlar ile oldukça uyumlu örnekler olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Edward Azar'ın müzmin toplumsal çatışmayı hazırlayan koşullardan biri olarak gördüğü toplumsal çeşitlilik kavramı Suriye'deki toplumsal yapıyla oldukça uyumludur. Suriye toplumu kültürel olarak büyük ölçüde homojen olmakla birlikte dini ve etnik olarak büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Arapça Suriye'de kullanılan en yaygın dil ve toplam nüfusun neredeyse % 70'ini

oluşturan Sünni Müslümanlar da en kalabalık mezhepsel gruptur. Bununla birlikte Arapça konuşan dini azınlıklar olan Nusayrîler/Alevîler (yaklaşık %11), Dürzîler (yaklaşık %3), İsma'ilîler (yaklaşık %1,5) ve Hıristiyanlar (yaklaşık %14) ülkedeki en önemli toplumsal gruplardır. Ayrıca Kürtler (yaklaşık %8,5), Ermeniler (yaklaşık %4), Türkmenler (yaklaşık %3) ve Kafkasya kökenliler ülkenin en önemli etnik azınlıkları arasında yer almaktadır. Dini ve etnik farklılıkların yanısıra güçlü aşiret bağları hem toplumsal hem de coğrafi olarak Suriye toplumunun bölünmüş yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Fransız mandası döneminde uygulanan "böl ve yönet" siyasetinin etkisi altında bağımsızlık sonrası ortaya çıkan siyasi/askeri ve ekonomik yapılar, ülkedeki farklı toplumsal gruplar için kendi ihtiyaçlarını koruyacakları ve mağduriyetlerini azaltacakları bir mücadele alanı haline gelmiştir (Van Dam, 2011: 1-6).

Azar'ın müzmin toplumsal çatışmayı hazırlayan koşullardan biri olarak ifade ettiği insan ihtiyaçları gerek Fransız mandası yıllarında gerekse bağımsızlık sonrası ülkedeki siyasi ve toplumsal rekabetlerde önemli bir rol oynamıştır. Bağımsızlık sonrası yıllarda siyasi ve toplumsal alanda etkili olan Arap milliyetçiliği ve Suriyecilik gibi ideolojiler, Suriye'de ulusal birliğin kurulması adına kısmi bir başarı sağlasa da bu başarı toplumsal grupların ihtiyaçlarından kaynaklanan siyasi rekabetlerin önüne geçememiştir. Bu noktada Azar'ın müzmin toplumsal çatışmanın ortaya çıkışında devletin rolüne yaptığı vurgu Suriye siyasetinde önemli hale gelmektedir. Kuşkusuz Suriye'deki devletin farklı toplumsal grupların temel ihtiyaçlarını karşılama konusundaki yetersizliği, etnik ve dini aidiyetlere dayalı siyasi kurumsallaşmayı ve ekonomik eşitsizlikleri beraberinde getirmiştir. 1970'lerde ülkedeki Nusayrî azınlığın bir üyesi olan Hafız Esad'ın liderliğinde tesis edilen tek adama dayalı güvenlikçi/otoriter devlet, aleni olarak mezhepçilik yapmaktan kaçınıp Suriyelilik kimliğini önplana çıkaran bir siyasi strateji izlese de ülkede dini kimliğe dayalı çatışmanın patlak vermesinin önüne geçememiş ve bu çatışmayı ancak askeri güç kullanarak bastırabilmiştir (Ma'oz, 1988: 74-82). Bu çatışmanın şekillenmesine ideoloji, mezhepsel aidiyet ve çıkar bağlamında bölgesel ve küresel rekabetlerin de etki ettiği aşikârdır. 1982 Hama katliamıyla ülkedeki yönetim karşıtı ayaklanmanın bastırılmasının ardından Hafız Esad sıkı güvenlikçi bir yaklaşımla siyasal alanı muhaliflere kapatmakla birlikte ülkedeki farklı toplumsal grupların dini özgürlüklerini garanti altına alarak pragmatik bir yol takip etmiştir. Fakat Suriye'ye siyasal istikrar getiren otoriter ve pragmatik yönetim anlayışı, siyasal alanda temsil, ekonomik eşitliğin sağlanması, farklı grupların ve bölgelerin sosyo-ekonomik ihtiyaçlarının karşılanması, tarihsel husumetlerin yumuşatılması gibi konularda devletin yetersiz kaldığı gerçeğini ortadan kaldıramamıştır. Nitekim siyasi, ekonomik ve toplumsal alanı güçlü bir şekilde kontrol eden otoriter devlet, Suriyecilik kimliğinin güçlendirilmesi

yoluyla ulusal birliği sağlamaya ve merkezi devletin gücünü ülkenin her yerine yaymaya çalışmasına rağmen müzmin toplumsal çatışmanın alt yapısını hazırlayan koşulları ortadan kaldırmakta başarılı olamamış ve sadece biriken sorunların açık bir çatışmaya dönüşmesini uzun bir süre geciktirebilmiştir.

2000 yılında Hafız Esad'ın ölümünün ardından oğlu Beşşar Esad'ın iktidara gelmesiyle Suriye'de yeni bir dönem başlamıştır. Beşşar Esad, babasından miras olarak kalan otoriter devlet yapılanmasını büyük ölçüde muhafaza ederek iktidarını sürdürmüştür. Başlangıçta kendi halkına ve uluslararası kamuoyuna değişim yanlısı bir siyasi lider izlenimi veren Beşşar Esad, giriştiği bazı siyasi ve ekonomik reformlara rağmen bu reformlar daha çok ekonomik alanla sınırlı kalmış ve ülkedeki otoriter sistemin dönüşmesine yol açacak siyasi reformlar beklenilenin aksine tam olarak uygulamaya geçirilememiştir. Tabii ki 2000'li yıllarda uluslararası ve bölgesel konjontürdeki gelişmeler (Irak'taki ABD işgali, Lübnan sorunu, Arap-İsrail sorunu, İran'ın bölgesel nüfuzu, Rusya'nın küresel bir güç olarak yeniden sahneye çıkması) Suriye'deki siyasi ve ekonomik reform sürecini doğrudan etkilemiş ve Suriye yönetiminin kendisini dönüştürme konusundaki isteksizliğini sürdürmesine imkân tanımıştır (Atlıoğlu, 2007: 163-166). 2011'de Kuzey Afrika'da başlayıp tüm Arap dünyasını etkisi altına alan yönetim karşıtı halk ayaklanmalarının Suriye'de uzun süredir otoriter devlet tarafından bastırılan siyasi, ekonomik ve toplumsal taleplerin su yüzüne çıkması ve müzmin toplumsal çatışmanın açık hale gelmesi için uygun bir ortam sağladığına kuşku yoktur. Suriye'de Mart 2011'de yönetime karşı sivil protesto gösterileriyle başlayan ve kısa sürede geniş çaplı bir silahlı çatışmaya dönüşen kriz, sonuçları itibarıyla ülkenin modern tarihinin en kanlı ve tahrip edici çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Edward Azar'ın müzmin toplumsal çatışma kavramıyla ortaya koymaya çalıştığı çoğulcu çatışma modelinin Suriye'deki devam eden karmaşık ve çok yönlü çatışmayı tamam anlamıyla açıklamada yeterli olup olmadığı tartışılabilecek bir konu olmakla birlikte bu modelin ortaya koyduğu argümanlar ve çoğulcu bakış açısıyla çatışmanın niteliğinin ve sınırlarının belirlenmesi açısından kolaylaştırıcı bir teorik çerçeve sunduğu aşikârdır. Ayrıca Suriye'deki çatışmanın seçilmiş bazı değişkenler üzerinden analiz edilmesi müzmin toplumsal çatışma kavramının uygulanabilirlik düzeyini göstermesi açısından da önemlidir.

2.1. Toplumsal Kimliklerin Çatışmaya Etkisi

Mart 2011'de Suriye'de başlayan yönetim karşıtı ayaklanma, ilk aylarda uluslararası kamuoyunda daha çok demokrasi ve özgürlük isteyen halk ile otoriter yönetim arasında bir mücadele olarak algılanmıştır. Başlangıçta çatışmanın siyasi yönü ön plana çıkarken demokrasi ve özgürlük söylemleri

çatışmanın kimliksel yönünün bir süre saklı kalmasına neden olmuştur. Suriye'deki merkezi yönetim ile muhalefet arasındaki iktidar mücadelesinin sivil gösterilerden şiddet olaylarını içeren bir silahlı çatışmaya dönüşmesiyle çatışmanın kimliksel dayanaklarının ve dini/mezhepsel husumetlerin kendini daha fazla hissettirmeye başladığı görülmektedir. Elbette Suriye'deki çatışmayı hazırlayan koşullardan biri olarak etnisite ve din/mezhep gibi kimliksel aidiyetleri dikkate almak gereklidir, fakat bunu çatışmanın yegâne kaynağı olarak sunmak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda kimliksel aidiyetlerin çatışmanın ortaya çıkışı ve gelişmesine katkı düzeyinin tespiti ve özellikle de çatışmanın kimliksel yönü ile çatışmanın militerleşmesi arasındaki ilişkinin analiz edilmesi önemlidir. Çatışmanın kimliksel yönüne yapılan vurgunun artmasının çatışmanın militerleşmesini tetiklediği doğru olmakla birlikte çatışma militerleştikçe ve şiddet olayları yayıldıkça da çatışmanın etnik ve mezhepsel boyutunun güçlendiği aşikârdır.

Suriye'deki krizin ilk günlerinde yapılan protesto gösterilerinin ve değişim talebinin toplumun geniş kesiminden (özellikle gençler arasında) destek bulduğu söylenebilir. Protesto gösterileri, büyük ölçüde demokrasi ve özgürlük gibi istekler bağlamında rejimin değiştirilmesine odaklanmıştır (Moubayed, 2011). Protesto gösterilerine katılanların büyük bir kısmı Sünni olmakla birlikte ülkedeki etnik ve dini azınlıklardan insanlar sınırlı da olsa protesto gösterilerine destek vermiştir. Bununla birlikte sonraki günlerde protesto gösterilerinin mezhepçi vurgunun arttığı bir ayaklanmaya dönüştüğünü gösteren işaretler ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle protesto gösterilerinin Cuma günlerinde yoğunlaşması, ayaklanmanın Sünni karakterinin güçlenmesine ve ülkedeki dini azınlıkların gösterilere olan ilgisinin azalmasına hizmet etmiştir. Ayrıca protesto gösterilerinin Ürdün sınırına yakın Sünni ağırlıklı Deraa kentinde başlaması ve merkezi yönetimin kentteki gösterileri bastırmak için 4'üncü Zırhlı Tümen gibi Nusayrî (Alevî) subayların komutasındaki elit askeri birlikleri görevlendirmesi uluslararası kamuoyunda ülkedeki ayaklanmanın mezhepçi bir çatışma olarak algılanmasına katkıda bulunmuştur. Kuşkusuz bu süreçte Hamalı Şeyh Adnan el-Arur gibi selefi din adamlarının Suriye yönetimine karşı muhalefete verdiği destek ve kullandıkları mezhepçi söylem muhalifler arasında Nusayrî iktidarın silahlı mücadele ile yıkılacağı fikrinin yayılmasına ve meşru görülmesine önemli bir katkıda bulunmuştur (Landis, 2012). Uluslararası kamuoyunda ortaya çıkan Sünni subayların ve askerlerin ordudan ayrılması beklentisinin ve Haziran 2011'den ordudan ayrılan bazı subayların silahlı mücadeleye başladıklarını açıklamalarının ise Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) adlı silahlı muhalif yapının oluşmasına ve ülkedeki çatışmanın mezhepsel temelli olarak militerleşmesine giden yolu açtığı aşikârdır.

Suriye'deki merkezi yönetim, ayaklanmanın başından itibaren sivil protesto gösterilerinin içine silahlı kişilerin sızdığını ve yönetim yanlısı sivillerin ve askerlerin ölümünden silahlı çetelerin sorumlu olduğunu iddia etmiştir (Taştekin, 2015: 77-79). Bu süreçte merkezi yönetimin iddialarını kanıtlayan bazı örnekler bulmak mümkündür. Nisan ayı başında Banyas'ta Nidal Canud adlı bir çiftçinin linç edilerek ve Yarbay Yasir Kaş'ur adlı bir subayın pusuya düşürülerek öldürülmesi, Suriye devlet medyası tarafından sıkça gündeme getirilmiş iki hadisedir. Her iki kurbanın da Nusayrî olması çatışmada mezhepçi duyguların şiddeti yönlendirme gücünü açıkça ortaya koymaktadır (Landis, 2011). Suriyeli muhalifler ise ayaklanmanın ilk aylarında Nusayrî komutanların ağırlıkta olduğu askeri birliklerin ve istihbarat örgütlerinin gösteri yapan halkın üzerine ateş açarak çok sayıda sivilin öldürüldüğünü iddia etmiştir. Ayrıca muhaliflerin iddiaları arasında gösterilere karışan kişilerin yaşlarına bakılmadan tutuklanması, işkenceye tabi tutulması ve çok sayıda kişinin bu yolla öldürülmesi vardı. Nisan ayı sonunda Deraa'da Hamza Ali el-Khatib adlı 13 yaşında bir çocuğun işkence edilerek öldürülmesi, hem uluslararası kamuoyunun gündeminde geniş bir yer işgal etmiş, hem de öldürülen çocuk muhalifler için yönetime karşı mücadelede bir sembol haline gelmiştir. Protesto gösterilerine katılan ve Sünni bir aileden gelen bu çocuğun Suriye istihbarat görevlileri tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir (Al Baik, 2011). Bu süreçte Suriye yönetimine yönelik diğer bir suçlama da ülkedeki sivil ayaklanmayı şiddet kullanarak mezhepçi bir ortama sürüklediği ve kendisini bu yolla haklı göstermeye çalıştığına dair iddialardır (International Crisis Group, 2012: 2-3). Tüm bu iddiaları reddeden Suriyeli yetkililer, kamuoyuna yaptıkları açıklamalarda mezhepçi bir dil kullanmaktan kaçınmış ve ulusal birliğe vurgu yapmıştır. Suriyeli yetkililerin ve devlet medyasının Suriyelilik kimliği ve vatan kavramlarını sıklıkla kullanmaları ve muhalifleri ulusal birliği tehdit eden dış destekli silahlı çeteler olarak tanımlaması dikkat çekicidir (Marsh ve Chulov, 2011). Ayaklanmanın ilerleyen safhalarında bazı üst düzey Suriyeli yetkililer, güvenlik güçlerinin protesto gösterilerine müdahalede hatalar yaptıklarını kabul etse de savaş koşulları altında sorumluları cezalandırmak için her hangi bir girişimde bulunulmamış veya bu tür girişimler görevden alma, görev yerini değiştirme gibi sembolik cezalarla sınırlı kalmıştır.

Haziran 2011'de Türkiye sınırı yakınlarındaki Cisr eş-Şughur kasabasında 120 güvenlik görevlisinin öldürülmesi hadisesi, sivil ayaklanmanın militerleşmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur (Blanford, 2011). Cisr eş-Şughur'da ne olduğu tarafların giriştikleri propaganda savaşının etkisiyle şu ana kadar tam olarak bilenemese de bu hadisenin çatışmanın şiddetlenmesine büyük katkı yaptığı aşikârdır. 2012 yazında Özgür Suriye Ordusu (ÖSO)'nun merkezi yönetime karşı savaşan silahlı bir güç olarak ortaya çıkması ve sivil protesto gösterilerinin yerini hızla silahlı çatışmalara bırakması, Cisr eş-Şughur

hadisesinin önemini açıkça ortaya çıkarmıştır. ÖSO'nun Sünni komutanları, ilk zamanlar mezhepçi söylemlerden uzak durduklarını ve sadece sivil halkı korumayı amaçladıklarını iddia etse de sahada yönetim yanlısı sivil ve askerlere karşı girişilen saldırılar bu silahlı grubun sadece savunma amaçlı savaşmadığını göstermiştir (Shadid, 2011). Yine ÖSO'nun kuruluş aşamasında muhalifler arasında İran ve Hizbullah'a yönelik suçlamaların yaygınlaşmasının ülkedeki mezhepçi tansiyonun yükselmesine katkı yapan faktörlerden biri olduğu söylenebilir. Tüm bunlarla birlikte Nusra Cephesi gibi radikal dinci örgütlerin sivilleri de hedef alan bomba yüklü araçlarla kent merkezlerinde düzenlediği saldırılar, 2012 yılı başından itibaren Suriye'deki farklı toplumsal grupların güvenlik kaygılarını arttırıp grup içi dayanışmaya yönelmelerine büyük katkı yapmıştır.

2012 yılından itibaren Suriye'nin farklı bölgelerinde sivilleri hedef alan katliam iddiaları da hem ülkedeki şiddetin artmasına hem de çatışmanın mezhepçi yönünün ön plana çıkmasına katkıda bulunmuştur. Mayıs ayında Humus'a bağlı Hula'da, Haziran ayında Hama'ya bağlı el-Kubeyr'de ve Aralık ayında Hama'ya bağlı Akrab'da sivilleri hedef alan saldırılar, ülkedeki farklı toplumsal gruplar arasında mezhepçi duyguların güçlenmesine doğrudan etki etmiştir. İlk ikisi Sünni ağırlıklı, sonuncusu ise Nusayri ağırlıklı yerleşim birimleridir. Bu katliamlarda dini/mezhepsel faktörlerin ne kadar etkili olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte taraflar katliamlarla ilgili birbirlerini suçlayıcı muhtelif iddialar dile getirmiştir. Diğer bir katliam iddiası da Mayıs 2013'te Banyas bölgesindeki Beyda ve Ras en-Nebaa'da sivillere yönelik gerçekleştirilen saldırılardır. Bu saldırıların ardından muhalifler, merkezi yönetimi ülkedeki Sünnilere yönelik planlı bir etnik temizlik hareketine girişmekle itham etmiştir. Beyda köyündeki katliamın kurbanları arasında yönetim yanlısı olarak bilinen köyün eski imamı Şeyh Ömer Biyasi ve ailesinin bulunması "Sünni katliamı" ve "etnik temizlik" iddialarıyla çelişkili bir durum yaratsa da birçok kaynak katliamın en önemli failleri arasında yönetim yanlısı *Mukaveme Suriye* adlı milis grubu ve lideri Miraç Ural adını zikretmiştir (Landis, 2013).

2013 yılında Şii Hizbullah savaşçılarının ve el-Kaide ile bağlantılı Irak Şam İslam Devleti (IŞİD)'nin iç savaşa doğrudan müdahil olması çatışmadaki mezhepçi vurguyu daha da arttırmıştır. Şii Hizbullah savaşçılarının Suriye'deki varlığı, radikal dinci silahlı muhalif gruplar için ayrı bir motivasyon unsuru olarak işlev görürken uluslararası kamuoyunda da Hizbullah ve İran'ın Suriye'deki rolü ciddi bir tartışma konusu haline gelmiştir. IŞİD ise bölgedeki devlet yapılarını Sünni kitlelere dayalı olarak yıkmayı hedefleyen mezhepçi söylemini sahada hızlı bir biçimde uygulamaya geçirmiştir (Gerges, 2014: 339). IŞİD, Suriye ve Irak'ta doğrudan mezhepçi saldırılara giriştiğini saklama gereği duymamıştır. IŞİD'in diğer silahlı gruplarla birlikte 2013 yazında Lazkiye

bölgesindeki Nusayrî köylerine yönelik giriştiği saldırı ülkedeki iç savaşı din/mezhep temelli bir çatışmaya dönüştürme çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Cihatçı gruplar, doğrudan Nusayrî köylüleri hedef almış, çok sayıda köylü öldürülmüş veya Lazkiye kentinin merkezine göçe zorlanmış, Nusayrî şeyhlerine ait mezarlar tahrip edilmiş ve Nusayrî Şeyh Bedreddin Gazal militanlar tarafından kaçırıp öldürülmüştür. ÖSO'ya bağlı silahlı grupların da cihatçılar ile birlikte bu saldırıda yer alması sahada kurulan geçici çıkar ittifaklarını gösterdiği gibi mezhepçi şiddetin Batılılar tarafından ılımlı olarak sunulan silahlı muhalifler arasında oldukça geniş bir destek bulduğunu göstermiştir. Silahlı grupların Nusayrî köylülere karşı giriştikleri şiddet eylemleri ancak Ekim ayında İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün kapsamlı raporuyla uluslararası kamuoyunun gündemine taşınabilmiştir (Human Rights Watch, 2013). Bu süreçte Ebu Vaheb liderliğindeki IŞİD militanlarının Suriye-Irak sınırında Tartuslu Nusayrî kamyon şoförlerini infaz etmesi (Live Leak, 2013) ve el-Kaide ile bağlantılı Nusra Cephesi militanlarının tarihi Hıristiyan köyü Malula'ya saldırması mezhepçi/dinci şiddetin en önemli örnekleri olarak tarihe geçmiştir. Saldırısı sırasında Mar Takla ve Mar Sarkis manastırları başta olmak üzere köydeki çok sayıdaki bina ve Hıristiyanlığı temsil edilen figür militanlar tarafından tahrip edilmiştir. Nusra Cephesi militanlarının 2014 yılından itibaren İdlib bölgesindeki Dürzîleri din değiştirmeye zorlaması ve Haziran 2015'te Kalb Luze köyünde 20 Dürzî köylüyü öldürmesi mezhepçi şiddetin ülke çapında ulaştığı düzeyi açıkça gözler önüne sermiştir. (Barnard, 2015).

Suriye'de savaşan rakip grupların birbirlerini tanımlarken kullandıkları mezhepçi dil ve ifadeler de çatışmanın büyümesini doğrudan etkileyen nedenler arasında sayılabilir. Muhalifler, özellikle radikal dinci gruplar, merkezi yönetim ve müttefikleri (İran, Hizbullah) için Nusayrî, rafizî, mecusî, Safevî, Hizbullat ve Hizbulşeytan gibi terimler kullanırken karşı taraf da ülkedeki Sünni muhalifleri tekfirci, nesebî, Emevî ve Vehhabî olarak nitelendirmiştir. Savaşan tarafların mezhepsel kimlik üzerinden karşı tarafı ötekileştirmesi ve düşmanlaştırması, sahada sivillere yönelik saldırıları ve şiddeti kendileri açısından meşrulaştırmalarını kolaylaştırmıştır (Zelin ve Smyth, 2014). Son olarak iç savaş boyunca sivilleri hedef alan kimyasal gaz, varil bombaları, cehennem topları, bomba yüklü araçlar ve karadan karaya füzeler gibi silahlarla yapılan saldırılarda ve sivillerin yaşadığı yerleşim yerlerine yönelik uzun süreli askeri kuşatmalarda mezhepçi duyguların ne düzeyde tesirli olduğunu belirlemek mümkün olmasa da iç savaştaki her şiddet olayının ülkedeki dini/mezhepsel gruplar arasındaki yabancılaşma duygusunu geliştirip toplumsal bütünlüğü olumsuz etkilediği aşikârdır.

2.2. Sosyo-Ekonomik Statülerin Çatışmaya Etkisi

Edward Azar'ın müzmin toplumsal çatışmayı ortaya çıkaran koşullardan biri olarak ele aldığı insan ihtiyaçları arasında ekonomik ihtiyaçların önemli yer işgal ettiği aşikârdır. Suriye'deki kriz başladıktan sonra sosyo-ekonomik sorunların ülkedeki çatışmanın temel nedenleri arasında yer aldığı ve yönetime karşı ortaya çıkan büyük toplumsal öfke patlamasında etkin rol oynadığı birçok kez ifade edilmiştir. Azar'ın ekonomik alanda sömürgeci dönemden miras kalan yapısal sorunlar olarak ifade ettiği konuların büyük kısmının Suriye'de mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Suriye'de Fransız manda döneminden beri bazı toplumsal kesimler ve bölgeler ülkedeki ekonomik kaynakların paylaşımında ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olmuştur (Khoury, 1987: 69). Ekonomideki eşitsiz paylaşımın toplumun bir bölümünde mağduriyet duygusu yarattığı ve toplumsal gruplar arasındaki rekabetleri doğrudan etkilediği aşikârdır. Bağımsızlık sonrası Suriye'de bu ekonomik eşitsizliklerin büyük ölçüde devam etmesi, hatta ekonomik alandaki modernleşme ve değişimin eşitsizlikleri ortadan kaldırmak yerine yeni ayrıcalıklı elitlerin ortaya çıkmasını sağlaması, ülkedeki ideolojik rekabetlerle ekonomik rekabetlerin örtüştüğü yeni bir çatışma sürecinin alt yapısını hazırlamıştır. Ba'as Partisi'nin 1960'larda uygulamaya başladığı Suriye'nin geleneksel sınıf yapısını tasfiye etmeyi amaçlayan ekonomi politikaları büyük ölçüde başarıya ulaşmış ve farklı toplumsal grupların temsilcilerinin dâhil olduğu yeni sınıfsal ittifaklar ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte Suriye'nin ekonomisinde dikkat çekici değişimlerden biri de devletin ekonomik alana müdahalesini arttırmasıdır. Ba'as'ın devletçi ekonomik düzeni, sınırlı kaynaklarla sahip olan ülkeyi kalkındırmayı ve toplumdaki ekonomik eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı amaçlasa da bu amaçlarını gerçekleştirmede büyük ölçüde başarısız olmuştur (Perthes, 1997: 36-41). Hafız Esad'ın iktidara gelmesinin ardından uygulanan kısmi liberalleşme politikası ise büyük kentlerde yaşayan Sünnîlerden ve Hıristiyanlardan oluşan yeni bir sermaye sınıfının ortaya çıkarmasına ve bu sermaye sınıfının Ba'as devlet-askeri bürokrasisine eklemlenerek ülke ekonomisini kontrol eden bir bürokratik-burjuvazi yaratmasına hizmet etmiştir. 1980'lerde birçok Orta Doğu ülkesinde olduğu gibi Suriye'de de kamusal alanda yolsuzluk, rüşvet, adam kayırmacılık ve devlet imkânlarını kullanarak kişisel refahı arttırma ülkenin en büyük sorunları haline gelmiştir. Merkezi iktidar zaman zaman kamuoyunun önünde bu sorunlarla mücadele ettiği izlenimi verse de bu sorunlar giderek müzminleşmiş ve halkın devlete karşı güven kaybına yol açan toplumsal hoşnutsuzluğun kaynağı olmuştur (George, 2003: 13-14).

Suriye ekonomisinin temel sorunlarından olan işsizlik ve fakirlik, 2000'li yıllara kadar büyük ölçüde dışa kapalı ekonomik sistemin ve otoriter siyasal yapının etkisiyle açık bir toplumsal tepkiye yol açmamış ve saklı kalmıştır.

2000'li yıllarda devletçi ekonomiden serbest piyasa ekonomisini geçiş için uygulamaya konulan ekonomik açılım siyaseti ise işsizlik ve fakirlik sorununa çare olmak bir yana bu iki sorunun daha da büyümesine yol açmıştır. Suriye hükümetinin 2005 yılında açıkladığı serbest piyasa ekonomisine uyum sağlamak için sübvansiyon sisteminin değiştirilmesini ve işsizliği azaltmayı hedefleyen Onuncu Beş Yıllık Plan, toplumun geniş kesimleri üzerinde olumsuz etkiler doğurmuş ve ekonomik eşitsizlikleri ve fakirliği azaltmada başarılı olamamıştır. 2010 yılında Syria Today Dergisi'ne konuşan sol muhalefetin önemli isimlerinden Kadri Cemil, ülkedeki ekonomik reform politikalarının zengini daha zengin, fakiri daha fakir haline getirdiğini ifade etmektedir. Cemil'e göre yılda 250.000 kişilik istihdam yaratmayı amaçlayan Onuncu Beş Yıllık Plan bu hedefi başarmanın çok uzağında kalmış ve hükümet fakirlikle mücadele etmek için kamusal yardım fonlarına gereken önemi vermemiştir (Ferguson, 2010: 41-42). Kısacası Suriye yönetimi 2000'li yıllar boyunca ekonomik alanda yaptığı reformlarla serbest piyasa ekonomisine geçmeye çalışsa da yeni özel sektör iş yaratma ve kamu sektörünün faaliyetleriyle yer değiştirme işlevini yeterince yerine getirememiş ve yapısal sorunları çözmekte başarılı olamamıştır. (Dostal, 2014: 42). Suriye'de 2011 yılında başlayan krizin ardından ülkedeki çatışmanın tetikleyici unsurlarından biri olarak iklim değişikliği ve kuraklığa dikkat çeken bir dizi çalışma kaleme alınmıştır. Özellikle 2006-2007 kışında başlayan ve üç yıl devam eden kuraklığın bir sonucu olarak kırsaldan kente göçün artması ve kentlerin kenar mahallelerinde kötü koşullarda yaşamak zorunda kalan bu insanların ülkedeki fakirlik ve işsizliğe olumsuz katkı yaptığı aşikârdır. Bu süreçte iklim değişikliği, kuraklık ve su kaynaklarının azalması gibi faktörler ülkedeki tarımsal üretimi düşürmüş ve tarımla yaşamını sürdüren bölgelerde huzursuzluk kaynağı haline gelmiştir (Kelleya vd., 2015: 3241-3246). İklim değişikliği ile güvenlik arasında doğrudan ilişki olduğu iddialarının doğruluğu şu an bir tartışma konusu olmaya devam etse de 2011 yılında yönetim karşıtı ayaklanmanın Suriye'nin tahıl üretiminde önemli bir merkez olan Deraa bölgesinde başlaması ve başkent Şam'ın doğusundaki fakir kenar mahallelerden ayaklanmaya yoğun katılım ayaklanma ile ekonomik sorunlar arasındaki bağı gösteren örneklerdir.

Gerek Deraa bölgesi gerekse başkent Şam'ın doğusundaki kenar mahallelerde Sünnî ağırlıklı nüfusun yaşaması çatışmada toplumsal kimlik ile sınıfsal kimliklerin örtüştüğünü göstermektedir. Özellikle fakir muhafazakâr Sünnî kesimin yoğun olarak yaşadığı Şam'ın doğusundaki Guta, Duma, Jobar gibi mahalleler, ayaklanmanın başından beri yönetimi değiştirmeye yönelik mücadelenin sembolü haline gelmiş ve çatışmanın geniş çaplı bir iç savaşa dönüşmesinin ardından uzun süre silahlı muhalif grupların kontrolünde kalmıştır. Bununla birlikte Şam ve Halep'in merkezinde yaşayan kentli üst veya

orta sınıfın temsilcisi olan Sünnîlerin ülkedeki ayaklanmaya katılmaması veya tarafsız kalması ise onların ekonomik çıkarlarını ve güvenliklerini kaybetme korkusuyla hareket ettiklerini göstermektedir. Kentli üst veya orta sınıfın temsilcisi olan Sünnîlerin ülkede siyasal bir değişim olacaksa da bunun reform yoluyla ve çatışmasız bir biçimde yapılması eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim nüfusunun büyük kısmı Sünnîlerden oluşan Halep'te çatışmanın ilk yılı boyunca yönetim karşıtı protesto gösterilerinin yok denecek kadar az olması, aksine bu süreçte geniş katılımlı yönetime destek gösterilerinin yapılması kentteki Sünnîlerin ayaklanmaya bakışını açıkça ortaya koymaktadır. Kentli üst veya orta sınıfın temsilcisi olan Hıristiyanlar ve Ba'as döneminde ekonomik olarak gelişen güneydeki es-Süveyde kentinin Dürzîleri de ülkedeki ayaklanma karşısında benzer bir tutum takınmıştır.

Suriye'deki en fakir ve eğitimsiz etnik azınlıklar olan Kürtler ve Türkmenler için ekonomik sorunlar ve eşitsizlikler başlangıçta ayaklanmaya katılmalarında harekete geçirici bir işlev görmüştür. Kürt ve Türkmen örneklerinde de sınıfsal kimlik ile etnik veya mezhepsel kimliklerin örtüştüğü aşikârdır. Bununla birlikte Lazkiye'nin kırsal kesimlerinde ve büyük kentlerin kenar mahallelerinde yaşayan fakir Nusayrîlerin muhalefete destek vermek yerine merkezi iktidarın yanında durmayı tercih etmesi karşımıza ilginç bir durum çıkarmaktadır. Bu örnekler üzerinden Suriye'deki kriz değerlendirildiğinde çatışmanın büyük ölçüde sosyo-ekonomik bir temeli olmakla birlikte bazı durumlarda sınıfsal kimlikler ile etnik/mezhepsel kimliklerin örtüştüğü bazı durumlarda ise birinin diğerine baskın çıkabildiği görülmektedir.

2.3. Psikolojik Faktörlerin Çatışmaya Etkisi

Edward Azar, bireyler ve toplumsal grupların birbirlerine karşı bakış açısını etkileyen psikolojik faktörlerin müzmin toplumsal çatışmanın ortaya çıkmasında ve şiddetlenmesinde tetikleyici bir işlev gördüğünü ifade etmektedir. Bu manada Suriye'deki krizde de geçmişte yaşanan deneyimlerin kolektif hafızada bıraktığı izlerin toplumsal grupların kendi dışındakilere karşı olumlu veya olumsuz algı yaratması açısından önemli bir role sahip olduğu aşikârdır. Bilhassa çatışma koşulları altında Suriye'deki toplumsal grupların birbirlerine karşı ön yargıları ve tehdit algısı şekillenirken tarafların çatışmadaki pozisyonlarının belirlenmesinde bu psikolojik faktörler oldukça etkili motivasyon kaynakları olarak ortaya çıkmıştır (Beaudoin, 2013: 77-78). Osmanlı sonrası dönemde Suriye'de meydana gelen kimliğe dayalı çatışmalar ve şiddet eylemleri, ülkedeki toplumsal grupların kolektif hafızasında kötü izler bırakmış ve bu gruplar arasında güvensizliğin temel nedenlerinden birini teşkil etmiştir. Manda yönetimi yıllarında Fransızlar tarafından teşvik edilen mezhep

temelli ayrılıkçı hareketler ve 1970'lerin ortasında Müslüman Kardeşler Örgütü'nün liderliğinde Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'a karşı başlatılan siyasal İslamcı ayaklanma ülkenin ulusal birliğine karşı iki büyük meydan okumadır (Seale, 1988: 316-338). Her iki meydan okumada, muhtelif nedenlerle birlikte mezhepsel faktörlerin önemli bir rol oynamış olması ülkedeki toplumsal grupların birbirlerine bakış açısını doğrudan etkilemiştir. Öyle ki 1970'de ülkedeki Nusayrî azınlığın bir üyesi olarak Hafız Esad'ın iktidara gelmesi ve günümüze kadar Esad ailesinin sürdürdüğü otoriter tek adam rejimi, ülke siyasetinin çoğu zaman devlet başkanın mezhepsel kimliği üzerinden tartışılmasını getirmiştir. Hafız Esad'ın ülke nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Sünnî kitleyi tatmin etmeye yönelik pragmatik siyaset anlayışı ve devletin farklı inanç gruplarına –siyasete bulaşmadıkları sürece- tanıdığı geniş özgürlükler bile toplumsal gruplar arasındaki ön yargıları ve kötü tarihsel deneyimlerin izlerini tamamen ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Bilhassa Suriye'de siyasal ve toplumsal gerilimin yükseldiği dönemlerde mezhepsel/dini grupların birbirlerini algılamasında psikolojik faktörler temel belirleyicilerden biri olmuş ve her grubun kendi içindeki aidiyet duygusunu ve dayanışmayı güçlendirmiştir.

Kuşkusuz 1970'lerden beri Suriyeli Hıristiyanların ve heterodoks Müslüman grupların (Nusayrî, Dürzî, İsma'ili) Sünnî çoğunluğa dayalı radikal dinci bir iktidarın ortaya çıkmasından duydukları endişe onları merkezi yönetime destek vermeye iten en önemli faktörlerden biridir. 1970'lerdeki yönetim karşıtı ayaklanmada olduğu gibi dini azınlıklar, 2011'de başlayan kriz boyunca benzer bir tutum sergilemiştir. Ülkedeki dini azınlıkların kötü tarihsel deneyimleri ve varlıklarını sürdüremeyeceklerine dair duydukları korku, Sünnî çoğunluğa veya en azından Sünnî bir iktidara karşı duydukları güvensizliğin kaynağını teşkil etmektedir. Ayrıca dini azınlıklar, varlıklarının teminatı olarak gördükleri merkezi yönetimin yıkılması durumunda ortaya çıkabilecek kaos ortamında radikal silahlı grupların hedefi haline gelebileceklerine dair endişe duymaya başlamıştır (Al-Jazeera, 2012). Nitekim Şeyh Adnan Arur, Memun el-Humsi gibi muhaliflerin sert mezhepçi söylemleri ve yönetim karşıtı protesto gösterilerinde "Hıristiyanlar Beyrut'a Nusayrîler mezara" gibi sloganların atılması dini azınlıkların bu konudaki endişelerini daha da derinleştirmiştir (Baker, 2012). Bu endişelerinin bir sonucu olarak iç savaş boyunca Suriye Ordusu'na ve yönetim yanlısı milis gruplarına dini azınlıklardan katılım oldukça yüksek olmuştur. İç savaşta çok sayıda asker ve milis cenazesinin es-Süveyde ve Lazkiye gibi kentlere gönderilmesi dini azınlıkların ordu ve milis grupları içindeki rolünü açıkça göstermektedir. Buna karşılık Sünnîler de tarih boyunca pek dikkate almadıkları ve İslam dışı olarak gördükleri Nusayrî azınlıktan birinin devlet başkanı olması ve bu mezhebin devlet içindeki ağırlığından rahatsızlık duymuşlardır. Geleneksel olarak kentli sınıfın temsilcisi

olan Sünnî ileri gelenlerin ve ailelerin Osmanlı döneminden beri siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak sahip oldukları ayrıcalıklı statüyü Ba'as'ın iktidara gelmesinden sonra büyük ölçüde kaybetmeye başlaması bu rahatsızlığın diğer bir nedenidir. Ba'as yönetiminin ülkede kurduğu yeni siyasi ve ekonomik yapılara eklemlenmeyi başaramayan geleneksel Sünnî aileler sistemin dışına itilmiş ve Müslüman Kardeşlerin liderliğindeki muhalefetin bir parçası haline gelmiştir. 1960'lardan beri Halep, Hama, Humus gibi kentlerin ve bu kentlerde orta sınıfın temsilcisi olan Sünnî tüccarların ve toprak sahiplerinin muhalefete verdikleri destek mezhepsel dayanışma ile açıklanabileceği gibi bu desteğin ekonomik bir yönünün de olduğu aşikârdır (Hinnebusch, 1991: 34).

2011'deki krizde ise Hama, Humus, Deraa gibi kentlerde yaşayan Sünnî kesim ayaklanmaya destek vermekle birlikte Şam ve Halep'teki orta ve üst sınıfın temsilcisi olan Sünnîlerin ayaklanmaya uzak kalması veya kendilerine tarafsız bir pozisyon belirlemesi dikkat çekicidir. Başkent Şam'da ayaklanmaya katılım genellikle kentin kenar mahalleriyle sınırı kalmıştır. Yönetimi değiştirmeye çalışan muhalefet kentli Sünnîlerden yeterli desteği almakta başarısız olmuştur. Suriye'deki ayaklanmanın iç savaşa dönüşmesinin ardından kentlerin kenar mahallerinde veya kırsalda yaşayan Sünnîlerin mezhepsel aidiyet üzerinden hareket edip Nusayrî iktidara karşı savaştığını iddia eden radikal dinci silahlı grupların içinde yer aldıkları görülmüştür. Ahrar eş-Şam, Sukur eş-Şam, Çeyş el-İslam, hatta el-Kaide'nin Suriye kolu olan Nusra Cephesi için savaşan militanların büyük ölçüde Suriyelilerden oluştuğu bilinmektedir. Bu silahlı örgütlerin çatısı altında savaşan Suriyelilerin büyük ölçüde kentlerin kenar mahallerinde veya kırsalda yaşayan orta ve alt sınıf Sünnîler olduğu söylenebilir. Yine iç savaş boyunca ordudan ayrılıp ÖSO'ya katılan subay ve askerlerin neredeyse tamamı Sünnîdir. Sünnî subay ve askerlerin ordudan ayrılıp muhalefete katılmasında, kuşkusuz rejimin çökeceği beklentisi, ailelerini kurtarma, krizin maddi kazanç elde etmek için fırsat olarak algılanması gibi faktörler önemli bir rol oynamakla birlikte Sünnîlerin dini azınlıklara karşı hissettiği güvensizlik duygusu ve önyargıların çatışmanın şiddetini arttırıcı bir işlev gördüğü söylenebilir.

2.4. Dış Müdahaleciliğin Çatışmaya Etkisi

Edward Azar, müzmin toplumsal çatışmalarda doğrudan veya dolaylı dış müdahaleciliğin çatışmanın ortaya çıkmasında ve seyrinde önemli bir rol oynadığına dikkat çekmektedir. Suriye'deki kriz başladığı andan itibaren dış müdahaleye açık bir çatışma izlenimi vermiş, hatta birçok uzman tarafından bir vekâlet savaşı olarak adlandırılmıştır (Dursunoğlu, Eren, 2014: 512-513). Suriye'deki krizin geniş çaplı bir iç savaşa dönüşmesinin ardından gün geçtikçe

daha fazla uluslararasılaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan ABD (ve müttefiklerinin) ve Rusya'nın doğrudan askeri müdahaleleri çatışmayı bir vekâlet savaşının ötesine taşımıştır. Suriye'ye yönelik küresel düzeydeki dış müdahalecilik büyük ölçüde ABD ve Rusya arasındaki güç mücadelesinin bir parçası olarak görülürken bölgesel düzeydeki dış müdahalecilik ise ülkedeki çatışmanın kimliksel yönüyle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda dış müdahaleciliğin çatışmanın kimliksel yönüyle ilişkisinin seviyesini tespit etmek çatışmanın anlaşılması açısından önemli hale gelmektedir.

ABD'nin 2003 Irak işgalinden beri bölgesel düzeyde bir Sünni-Şii kutuplaşmasının Orta Doğu'daki siyasi ilişkilere ve küresel düzeyde kurulan ittifaklara yön verdiği iddiaları sıkça dile getirilen bir konudur. Suriye krizi başladıktan sonra çatışmaya müdahil olan bölgesel aktörlerin bu mezhepsel ayrım üzerinden harekete geçtikleri veya dış siyasetteki çıkar tanımlamalarını ulusal olmaktan çok mezhepçi duygular üzerine konumlandırdıkları iddia edilmiştir. Kuşkusuz Suudi Arabistan, Katar, Ürdün, Türkiye ve Mısır (Muhammed Mursi dönemi) gibi ülkelerin kriz başladıktan sonra Suriye muhalefetine destek vermeleri ve yönetim değişikliği talebini resmi düzeyde açıkça ifade etmeleri, buna karşılık İran ve Hizbullah'ın ise Suriye yönetiminin yanında yer almayı tercih etmesi bu iddiaları güçlendirmiştir. Suriye yönetimini değiştirme niyeti taşıyan ilk gruptaki ülkelerin Suriye'de olanları Sünnilerin liderliğinde bir devrimsel dönüşüm olarak algıladıkları veya en azından öyle sunmaya yönelik siyasi bir söylem benimsedikleri söylenebilir. Hatta bu ülkelerdeki karar alıcılar ve medya kurumları, Suriye'deki siyasal iktidarın Nusayrî azınlığa dayandığını ve İran ve Hizbullah'ın merkezi yönetime desteğinin mezhepçi bir dış müdahale olduğunu sürekli olarak dile getirmiştir. Suriye yönetimi ve müttefikleri, muhalefete destek veren ülkeleri mezhepçi şiddeti kışkırtmak, ülkeye cihatçıların girmesini kolaylaştırmak ve ülkeyi kaosa sürüklemekle itham etmiştir. Nusra Cephesi ve IŞİD gibi açıkça mezhepçi şiddete bulaşan radikal dinci grupların ortaya çıkışından ise taraflar birbirlerini sorumlu tutmuştur (Gomez, 2015: 30).

Suriye krizine müdahil olan bölgesel aktörlerin kullandığı mezhepçi dilin bu aktörlerin ulusal çıkarları (siyasi, ekonomik ve askeri) ile ne düzeyde uyuştuğu ise diğer bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Örneğin Türkiye ve Suudi Arabistan'ın Suriye'ye yönelik siyasetinde kamuoyu diplomasisi, medya ve ekonomik araçların yanı sıra İslami duyguların harekete geçirilmesi hedefi önemli bir yer işgal etmiştir. Ayrıca her iki bölgesel aktörün Suriye siyasetinin merkezinde bölgedeki değişim sonucunda kurulacağına inanılan ılımlı İslamcı yönetimlerin hamisi olarak nüfuzunu yayma ve yeni Orta Doğu'da etkin bir güç olma arzusu yatmaktadır (Ennis ve Momani, 2013: 1127-1128). Bu bağlamda 2000'li yıllar boyunca Irak, Lübnan ve Suriye'de nüfuzunu arttıran İran'ın da Şii kimliğiyle bu iki bölgesel aktörün en önemli rakibi haline geldiği

söylenebilir. Fakat İran'ın Suriye krizi başladıktan sonra merkezi yönetimine verdiği tereddütsüz desteği sadece mezhepsel yakınlıkla açıklamak yeterli görünmemektedir. Aslında Suudi Arabistan ve Türkiye'nin olduğu gibi İran'ın da Suriye siyasetinde var olan mezhepçi vurgu, bu aktörlerin bölgedeki stratejik çıkarları bağlamında kitle desteğini sağlamaya yönelik pragmatik bir yol olmanın ötesine geçmemektedir. Bununla birlikte bu pragmatik yolun çatışmaların şiddetlenmesi, yayılması ve toplumsal gruplar veya bölge ülkeleri arasında düşmanca duyguların körüklenmesi açısından tarifsiz bir tahribat yol açacağı ve bölgesel bir savaş riskini beraberinde getireceğine kuşku yoktur. Belki de bunun bir göstergesi olarak Suriye'deki krizin tarafları ve bölgesel destekçileri, çatışmanın ilk gününden beri diğer tarafa karşı tavizsiz/sert siyasi söylemler benimsemiş ve siyasi/askeri hedeflerine ulaşmak için çatışmanın barışçıl çözümüne yönelik girişimlere karşı büyük bir direnç göstermiştir.

Bölgesel dış müdahaleciliğin yanı sıra küresel rekabetlerin yansıdığı ABD, Avrupa devletleri, Rusya ve Çin gibi aktörlerin içinde olduğu küresel dış müdahalecilik de Suriye'deki krizi derinleştiren faktörlerden biridir. Suriye'deki siyasal iktidarı, Orta Doğu'ya yönelik politikaları açısından bir sorun olarak gören ABD ve Avrupalı müttefikleri, 2011'de kriz başlar başlamaz yönetimi değiştirme taleplerini açık bir biçimde dile getirmiş ve muhalefete siyasi ve diplomatik alanda destek vermiştir. Birçok Batılı yetkili, Suriye Devlet Başkanı Beşşar Esad'ın iktidarda çok az ömrünün kaldığını ifade etmiş ve ondan iktidarı muhalif gruplara devretmesini talep etmiştir. Ayrıca ABD ve Avrupalı müttefikleri, siyasi ve ekonomik yaptırımlarla Suriye yönetiminin uluslararası baskı altına alınmasını sağlamıştır. Bu süreçte Suriye muhalefetine destek veren bölge ülkeleriyle ABD ve Avrupalı müttefikleri arasında uyumlu bir işbirliğinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu işbirliğine karşı en sert tepki, ülkedeki krizde Suriye yönetime destek veren Rusya ve Çin'den gelmiştir. Krizin ilk iki yılında BM Güvenlik Konseyi'nde Suriye karşı yaptırım öngören bir kararın çıkarılmasını engelleyen bu iki küresel aktör, verdikleri siyasi ve ekonomik destekle de merkezi yönetimin ayakta kalmasında önemli bir işlev görmüştür. Özellikle 2000'li yılların sonundan itibaren yakın çevresinde gücünü ve nüfuzunu yaymaya çalışan Rusya, Orta Doğu bölgesinde 2011 yılında başlayan geniş çaplı değişim ve bunun sonuçları açısından belirleyici güçlerden biri olmak için Suriye'de hiç kimsenin beklemediği kadar dirençli bir politika izlemiştir. Rus dış müdahaleciliği, uzun bir süreden sonra ilk kez bir Orta Doğu ülkesinde kendini bu kadar güçlü bir biçimde hissettirmiştir. Rusya'nın Suriye'ye yönelik politikasında Orta Doğu bölgesindeki stratejik ve jeopolitik çıkarları etkili olmakla birlikte kendisine yönelik bir güvenlik tehdidi olarak algıladığı cihatçıların iç savaştaki rolü önemli bir motivasyon unsuru olarak işlev görmüştür (Charap, 2013: 35-36).

Suriye'deki çatışmanın şiddeti arttıkça ve çatışma militerleştikçe, taraflara dolaylı siyasi, ekonomik ve askeri destek ile başlayan küresel dış müdahalecilik, daha sonra doğrudan askeri müdahale boyutuna ulaşmış ve küresel güçler arasında uluslararası diplomasi alanında tehlikeli gerilimlerin kaynağı haline gelmiştir. İlginç bir biçimde Suriye İç Savaşı'nda etkinliğini arttıran başta IŞİD olmak üzere cihatçı gruplar, ülkedeki krizin iki farklı tarafında yer alan küresel güçlerin askeri müdahaleleri için meşrulaştırıcı bir rol oynamıştır. ABD yönetimi, çok sayıda ülkenin desteğini alarak IŞİD'e karşı Suriye ve Irak'ta hava operasyonları yapacak olan uluslararası koalisyonu Eylül 2014'te faal hale getirirken, bundan bir yıl kadar sonra Rusya yine IŞİD ve diğer cihatçı gruplara karşı savaşmak için, merkezi yönetimin de iznini alarak, Suriye içinde geniş çaplı bir askeri operasyona başlamıştır. Burada ilginç olan diğer bir nokta, IŞİD'le mücadele bağlamında yapılan askeri dış müdahaleciliğin hem bölgede hem de dünyada kimsenin itiraz edemediği meşru bir durum haline gelmesidir. Orta Doğu bölgesinde IŞİD gibi devlet dışı silahlı aktörlerin geniş bir nüfuz alanı elde etmesinin ve yarattığı güvenlik boşluğunun küresel güçlerin dış müdahaleciliğini yerel aktörler için bir ihtiyaç haline getirdiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu güvenlik boşluğunun nasıl ve ne kadar bir süre içinde kapatılacağı belirsizliğini korurken küresel dış müdahaleciliğin müzmin bir mesele haline geldiği aşikârdır.

Suriye İç Savaşı, küresel aktörler arasında bir uluslararası prestij mücadelesi olmakla birlikte doğurduğu çok yönlü olumsuz sonuçlar itibarıyla kısa sürede uluslararası sistemin güvenliğini tehdit eden ve tüm tarafları kaygılandıran bir durum haline gelmiştir. Bu kaygılar küresel güçlerin kendi aralarındaki pazarlıkları doğrudan etkilemekte ve çatışma alanlarının karşılıklı tavizler verilerek kontrol altında tutulması veya ortadan kaldırılması yönünde eğilimleri güçlendirmektedir. Kuşkusuz Suriye'dekine benzer iç savaşlarda çatışmanın sonunu getirenlerin yine küresel güçler (dış müdahaleciler) olması sık görünen bir durumdur. İç savaşların ulaştığı boyut ve çevreye yaydığı tehdit, çatışmada farklı taraflara destek veren küresel ve bölgesel aktörler arasında bir uzlaşmanın sağlanmasını mümkün kılabilmektedir. İç savaşta mücadele eden tarafların yıpranmışlığı ve dış desteğe bağımlılığı, çoğu zaman tek başlarına savaşı sürdürememelerine ve dış müdahaleciler arasında sağlanacak uzlaşmayı kabullenmekten başka çarelerinin kalmamasına yol açmaktadır. Bu bağlamda Suriye'de ABD liderliğindeki uluslararası koalisyonun ve ardından Rusya'nın askeri müdahaleleri sonrasında gelişen siyasi çözüm girişimleri oldukça anlamlıdır.

2.5. Merkezi Devlet Otoritesinin Sürmesi veya Zayıflamasının Çatışmaya Etkisi

Edward Azar, otoriter, kırılgan ve yetersiz devlet yapılarını müzmin toplumsal çatışmanın temel kaynakların biri olarak görmekle birlikte devletin kriz karşısında ortaya koyduğu eylem ve stratejilerin de çatışmayı tetikleyen faktörlerden biri olarak dikkate almaktadır. Suriye'deki otoriter devlet yapılanmasının siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda yetersiz olduğu ve meşruiyet konusuna ciddi sıkıntılar yaşadığı aşikârdır. Ayrıca kriz başladığında Suriye'deki merkezi yönetim bazı reform girişimleri ile birlikte büyük ölçüde krizi güvenlikçi bir yaklaşımla ele almıştır. Muhalifler merkezi yönetimin bu tavrını ülkedeki çatışmanın militerleşmesinin temel nedeni görürken merkezi yönetim ise dış destekli silahlı grupları kendi egemenliğine karşı bir tehdit olarak algılamış ve onları çatışmanın militerleşmesinden sorumlu tutmuştur. Tabii bu noktada Suriye'deki merkezi devlet otoritesinin varlığını muhafaza etmesi veya zayıflamasının çatışmanın seyrine doğrudan etki ettiği görülmektedir.

Suriye'deki krizin başından itibaren Şam'daki merkezi yönetim, otoritesini ve devletin varlığını muhafaza ettiğini ülkenin her yerinde göstermeye çabalamıştır. Fakat 2012 yazından itibaren ülkedeki çatışmaların şiddetlenmesi ve geniş çaplı bir iç savaşın başlaması merkezi yönetimin aleyhine bir takım gelişmeler ortaya çıkarmıştır. Kuzeydeki sınır kapılarından ve Kürtlerin yoğun yaşadığı Fırat Nehri'nin doğusundaki sınır bölgelerinden askeri güçlerini geri çeken merkezi yönetim, Şam ve Halep başta olmak üzere büyük kentleri korumaya yönelik yeni bir askeri strateji benimsemiştir. Bu süreçte Şam, Halep, Hama, Humus gibi büyük kentler silahlı muhaliflerin askeri baskısı altında kalırken özellikle ülkenin kuzey ve kuzeydoğusundaki bölgelerde birçok kamu binası, askeri üs, sanayi bölgeleri, barajlar, elektrik ve su dağıtım şebekeleri, petrol ve doğal gaz tesisleri muhaliflerin kontrolüne girmiştir. Suriye'nin en büyük kenti Halep, Ağustos 2012'den itibaren merkezi yönetimle silahlı muhalifler arasında bölünmüş bir cephe hattı haline gelmiştir. Ülke içindeki kayıpların yanı sıra bu süreçte dıştan da büyük bir baskıya maruz kalan merkezi yönetim, bir yandan ülke içindeki otoritesini muhafaza etmeye çalışırken diğer yandan da uluslararası meşruiyetini kaybetmemek için ciddi bir direniş göstermiştir.

2013 yılı boyunca iç savaşın tüm şiddetiyle devam etmesi ve IŞİD gibi aktörlerin savaşa katılmasıyla Suriye topraklarının merkezi yönetim ve silahlı muhalif gruplar arasında *de facto* olarak bölünmesine giden süreç başlamıştır. 2014 yılı içinde bu *de facto* bölünmenin sınırları daha da netleşmiştir. PYD liderliğindeki Kürtlerin Cezire, Ayn el-Arab ve Afrin'i kapsayan "kanton" adını verdikleri bir idari yapı kurmasıyla Fırat Nehri'nin doğusundaki sınır

bölgelerinin büyük kısmını ve Halep'in kuzeybatısındaki Arfin'i içine alan PYD'nin hâkimiyet alanı daha belirgin hale gelmiştir (Al-Jazeera Turk, 2014). 2014 yılı başında IŞİD de Tel Abyad, el-Bab, Menbiç, Cerablus ve Rakka kent merkezini ele geçirerek idari bir yapı kurma yolunda önemli kazanımlar elde etmiştir. Nitekim Haziran ayında IŞİD lideri Ebû Bekir Bağdadi'nin kendini halife ilan etmesi ve Orta Doğu'daki devletlerin büyük bir kısmının siyasi sınırlarını belirleyen Sykes-Picot Anlaşması'nın son bulduğunu açıklaması ile IŞİD'in Irak ve Suriye topraklarının bir kısmını içine alan sınırları netleşmeye başlamıştır. 2012 yazından beri Halep'i tam kontrolleri altına almaya çalışan, fakat bunu başaramayan ÖSO, radikal dinci silahlı gruplar ve Nusra Cephesi gibi el-Kaide uzantısı silahlı gruplardan oluşan ve içinde onlarca farklı grubu barındıran silahlı muhalefetin diğer kısmı ise ülke içinde hâkimiyet alanları oluştursa da bu bölgelerde işlerliği olan idari bir düzen kurmayı beceremediştir. Bununla birlikte 2015 yılında Fetih Ordusu adıyla birleşen bu silahlı gruplar, özellikle İdlib kent merkezi ve Cisr Şughur kasabası gibi stratejik yerleri ele geçirerek İdlib ve Halep'in çevresini kapsayan hâkimiyet alanını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Fakat Nusra Cephesi'nin Fetih Ordusu içindeki öncü rolü ve silahlı gruplar arasındaki rekabet bu bölgelerde bir düzen kurulmasını zorlaştırmıştır. Tabii ki Rakka'dan sonra İdlib kentinin merkezi yönetimin kontrolünden çıkması mevcut devlet yapısının zayıfladığını gösteren önemli bir işaret olmuştur. 2015 yılı içinde IŞİD'in başkent Şam'ın doğusundaki tarihi Palmira (Tedmur) kentini ele geçirmesi ve PYD militanlarının Tel Abyad'ı IŞİD'in elinden alması Eylül ayında başlayacak Rus askeri müdahalesine kadar ülkedeki hâkimiyet alanlarının sınırlarını belirlemiştir.

Suriye merkezi yönetimi, tüm bu toprak kayıpları karşısında askeri gücünün büyük kısmını nüfus yoğunluğunun fazla olduğu Şam-Humus-Hama-Halep hattı ve Akdeniz kıyısındaki Lazkiye, Banyas, Tartus bölgesini korumak için kullanmıştır. Tabii ki bu tercih ülkedeki askeri dengelerin bir sonucudur. Bu bölgelerin elde tutulması, diğer bölgelerle temasın koparılmaması ve ülke çapında tekrar hâkimiyet kurma iddiasının sürdürülebilmesi açısından stratejik öneme sahip olmuştur. Son iki yıllık süreçte Lübnan sınırındaki Kalamun bölgesini tam kontrolü altına almayı başaran Suriye Ordusu, Kamışlı, Haseke ve Deyr ez-Zor gibi başkente uzak kent merkezlerinde askeri pozisyonlarını muhafaza ederek merkezi yönetimin bu bölgelerdeki hâkimiyetini muhafaza ettiğini göstermeye çalışmıştır. İç savaş boyunca Suriye yönetiminin büyük kentleri korumaya yönelik askeri stratejisinin, rejimin varlığını koruma ve uluslararası alanda meşruiyetini yeniden kazanma konusunda önemli bir işlev gördüğü aşikârdır. Suriye'deki merkezi yönetim, bu askeri stratejisiyle birlikte iç savaş koşullarında büyük kentlerin elektrik, su, gıda, mazot, tüp gaz gibi temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda da büyük ölçüde başarı sağlamıştır.

Savaş koşullarından dolayı artan temel tüketim malı fiyatları ve karaborsacılık gibi olumsuz durumlara rağmen Suriye yönetiminin büyük kentlerde normal yaşamı sürdürme gayretinde Rusya ve İran gibi dış destekçilerin sağladığı yardımların ve finansal desteğin katkısı büyüktür. Ayrıca merkezi yönetim ile silahlı muhalif grupların kontrolü altındaki bölgeler arasında ticari faaliyetlerin ve mal alışverişinin sürdürülebilmesi karşımıza ilginç bir durum çıkarmakta ve iç savaş ekonomisinin karmaşık yapısını gözler önüne sermektedir. Tüm bunlara ek olarak Suriye yönetiminin kendi kontrolü altındaki bölgelerdeki (hatta muhaliflerin kontrolündeki bazı yerlerde bile) kamu çalışanlarının maaşlarını ödemeyi sürdürmesi ve eğitim kurumlarının ve devlet dairelerinin çalışmasını sağlaması ülkedeki devlet yapısının çökmediğini açıkça göstermektedir.

Suriye'deki merkezi yönetimin iç savaşta hala en güçlü aktör olarak kalmasını sağlayan nedenlerin başında kuşkusuz Suriye Ordusu'nun savaş gücünü ve bütünlüğünü muhafaza etmesi gelmektedir. 2011 yılından itibaren ordudan çok sayıda subay ve askeri ayrılması, çatışmalarda büyük miktarda personel, silah ve mühimmat kaybetmesi, stratejik askeri üslerin ve birliklerin muhaliflerin eline geçmesi gibi olumsuz koşullar altında Suriye Ordusu, kurumsal yapısını korumuş ve ordunun siyasal iktidara sadakati sürmüştür. Muhakkak ki Suriye'de siyasal iktidar elitleri ile orduda görev yapan subayların arasındaki patronaj ilişkisi ve müşterek çıkarlar ordunun siyasal iktidara sadakatinin sürmesi sağlayan önemli unsurlardan biridir. (Khaddour, 2016). Bununla birlikte ordunun üst kademesindeki komutanların siyasal iktidar ile uyumlu çalışması ve savaş koşullarında iyi bir kriz yönetimi göstermesi ordunun direncini arttıran diğer nedenler arasında sayılabilir. Suriye Ordusu'nun savaş sahasındaki en önemli sorunu olan personel eksikliği, 2013 yılı başından itibaren yeniden organize edilen yönetim yanlısı milis güçleri tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Suriye Hava Kuvvetleri'nin aktif bir biçimde savaşta yer alması ise silahlı muhalifler karşısında kara birliklerinin savaşı sürdürmesini kolaylaştırmıştır. Tabii merkezi yönetim, iç savaş koşulları altında dış askeri destek sağlama konusunda da oldukça başarılı bir görüntü vermiştir. İran, Hizbullah ve Rusya'nın dolaylı ve doğrudan askeri desteğinin sürdürülebilir hale gelmesi Suriye Ordusu'nun direncini arttırmış ve savaş kabiliyetini sürdürmesini sağlamıştır. Son olarak Suriye'dekine benzer iç savaşlara bakıldığında merkezi yönetimin ve ordunun varlığını muhafaza edebildiği örneklerin oldukça nadir görüldüğünü söylemek mümkündür.

Sonuç Yerine

Suriye'deki yönetim karşıtı ayaklanma ve iç savaş, ülke içinden ve dışından çok sayıda faktörün etkisi altında ortaya çıkan ve dinamik yapıda

gelişen bir çatışmadır. Suriye'de gün geçtikçe derinleşen krizi, bir veya birkaç faktöre dayalı olarak açıklamaya ve bu yolla çatışmaya dair kesin kanaatlere ulaşmaya çalışmak çoğu zaman ülkedeki çatışmanın doğasının kavranmasını güçleştirmekte ve çatışmanın çözümüne yönelik adımlar atılmasını engellemektedir. Bilhassa Suriye'deki çatışmayı sadece mezhepçi bir mücadele olarak sunan veya dış müdahaleciliğe indirgeyerek sadece ülke dışı faktörlerle açıklayan yaklaşımlar, çatışmanın tarafları arasındaki siyasi ve ideolojik mücadelenin ve propaganda savaşlarının bir parçası haline gelebilmektedir. Suriye'deki çatışmanın ortaya çıkışı ve gelişmesinde kimliksel aidiyetler (mezhep, etnisite, bölge, aşiret) en fazla göz önünde bulunan faktör olmakla birlikte sosyo-ekonomik eşitsizlikler, ekonomideki yapısal sorunlar, bir toplumsal grubun diğerine bakışını belirleyen kötü tarihsel deneyimler, önyargılar, tehdit algısı gibi psikolojik faktörler, dış müdahalecilik, devlet otoritesinin zayıflaması gibi faktörlerin de çatışma ile doğrudan ilgili olduğu ve karmaşık bir ilişki ağı içerisinde çatışmaya farklı seviyelerde etki ettiği aşikârıdır. Bu bağlamda Edward Azar'ın müzmin toplumsal çatışma teorisinden yola çıkarak Suriye'deki çatışmayı ortaya çıkaran ve etkileyen iç ve dış faktörleri dinamik bir akıl yürütme çerçevesinde analiz etmeye çalışmak çatışmaya dair bazı belirlemeler yapmayı mümkün kılmaktadır. Son olarak Azar'ın Soğuk Savaş koşullarında üçüncü dünya ülkelerindeki iç çatışmalara geniş kapsamlı bir açıklama getirme girişimi olan müzmin toplumsal çatışma teorisinin Soğuk Savaş sonrası uluslararası ilişkiler disiplininde çatışma ile ilgili yapılan diğer teorik çalışmaların gölgesinde kalmasına rağmen günümüzde hala dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkan karmaşık iç çatışmaları açıklama konusunda iyi bir teorik çerçeve sunduğu söylenebilir.

Kaynakça

Al Baik, Duraid (2011), "Young boy tortured to death becomes symbol of uprising", http://gulfnews.com/news/mena/syria/young-boy-tortured-to-death-becomes-symbol-of-uprising-1.814703 (25.02.2016).

Al-Jazeera (2012), "Q&A: Nir Rosen on Syrian sectarianism", http://www.aljazeera.com/indepth/features/2012/02/201221816554639372O.html (04.03.2016).

Al-Jazeera Turk (2014), "Suriyeli Kürtler özerklik ilan etti", http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyeli-kurtler-ozerklik-ilan-etti (10.03.2016).

Atlıoğlu, Yasin (2007), *Beşşar Esad Suriyesi'nde Reform* (İstanbul: TASAM Yayınları).

Azar, Edward (1990), *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases* (Aldershot: Dartmounth Publishing Company).

Azar, Edward (1991), "The Analysis and Management of Protracted Conflict", Volkan, Vamık D., Demetrios A. Julius ve Joseph V. Montville (Der.), *The Psychodynamics of International Relationships: Unofficial Diplomacy at Work*, C: 2 (Lexington, Lexington Books): 93-120.

Azar, Edward ve Robert Haddad (1986), "Lebanon: An Anomalous Conflict?", *Third World Quarterly*, 8 (4): 1337-1350.

Azar, Edward, Paul Jureidini ve Ronald Mc Laurin (1978), "Protracted Social Conflict: Theory and Practice in the Middle East", *Journal of Palestine Studies*, 8 (1): 41-60.

Baker, Aryn (2012), "Eyewitness from Homs: An Alawite Refugee Warns of Sectarian War in Syria", http://world.time.com/2012/03/01/eyewitness-from-homs-an-alawite-refugee-warns-of-sectarian-war-in-syria/ (25.02.2016).

Barnard, Anne (2015), "Syrian Druse Reconsider Alliances After Deadly Attack", http://www.nytimes.com/2015/06/12/world/middleeast/nusra-front-druse-syria-attack.html (03.03.2015).

Beaudoin, Melissa M. C. (2013), *Protracted Social Conflict: A Reconceptualization and Case Analysis*, Yayımlanmamış Doktora Tezi (USA: University of South Carolina).

Blanford, Nicholas (2011), "Has Syria's peaceful uprising turned into an insurrection?", http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2011/0609/Has-Syria-s-peaceful-uprising-turned-into-an-insurrection (01.03.2016).

Charap, Samuel (2013), "Russia, Syria and the Doctrine of Intervention", *Survival*, 55 (1): 35-41.

Dostal, Jörg Michael (2014), "Analyzing the domestic and international conflict in Syria: Are there lessons from political science?", *Syrian Studies*, 6 (1): 1-80.

Dursunoğlu, Alptekin ve İsa Eren (2014), *Suriye'de Vekâlet Savaşı* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık).

Ennis, Crystal A. ve Bessma Momani (2013), "Shaping the Middle East in the Midst of the Arab Uprisings: Turkish and Saudi foreign policy strategies", *Third World Quarterly*, 34 (6): 1127-1144.

Ferguson, Fay (2010), "Assessing the Poor", *Syria Today*, (61):

Fisher, Ronald J. (1997), *Interactive Conflict Resolution* (New York: Syracuse University Press).

George, Alan (2003), *Syria: Neither Bread Nor Freedom* (Londra & New York: Zed Books).

Gerges, Fawaz A. (2014), "ISIS and the Third Wave of Jihadism", *Current History*, 113 (767): 339-343.

Gomez, Peter (2015), *Conflict Resolution in Iraq and Syria: Remembering Yugoslavia*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (UIMP).

Hinnebusch, Raymond A. (1991), "Class and State in Ba'thist Syria", Antoun, Richard T. ve Donald Quataert (Der.), *Syria: Society, Culture and Polity* (New York: State University of New York Press): 29-48.

Human Rights Watch (2013), "You Can Still See Their Blood: Executions, Indiscriminate Shootings, and Hostage Taking by Opposition Forces in Latakia Countryside", https://www.hrw.org/report/2013/10/10/you-can-still-see-their-blood/executions-indiscriminate-shootings-and-hostage (05.03.2016).

International Crisis Group (2012), "Syria's Phase of Radicalisation", http://www.refworld.org/docid/4f853efa2.html (26.02.2016).

Kelleya, Colin P., Shahrzad Mohtadib, Mark A. Canec, Richard Seagerc ve Yochanan Kushnirc (2015), "Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought", *PNAS*, 112 (11): 3241–3246

Khaddour, Kheder (2016), "Strength in Weakness: The Syrian Army's Accidental Resilience", http://carnegie-mec.org/2016/03/10/strength-in-weakness-syrian-army-s-accidental-resilience/iuz7 (11.03.2016).

Khoury, Philip K. (1987), *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920-1945* (Londra: I. B. Tauris)

Landis, Joshua (2011), "The Revolution Strikes Home: Yasir Qash'ur, my wife's cousin, killed in Banyas", http://www.joshualandis.com/blog/the-revolution-strikes-home-yasir-qashur-my-wifes-cousin-killed-in-banyas/ (03.03.2016).

Landis, Joshua (2012), "Sheikh Arour Becomes Icon of the the Revolutionary Military Councils", http://www.joshualandis.com/blog/sheikh-arour-becomes-icon-of-the-the-revolutionary-military-councils/ (01.03.2016).

Landis, Joshua (2013), "Do the Massacres in Bayda and Banyas Portend Ethnic Cleansing to Create an Alawite State?", http://www.joshualandis.com/blog/round-up/ (20.02.2016).

Live Leak (2013), "ISIL Death Cult Kills Three Syrian Truck Drivers in Iraq after Failing the 'Are You Sunni?' Test", http://www.liveleak.com/view?i=744_1377386471 (23.03.2016).

Ma'oz, Moshe (1988), *Asad: The Sphinx of Damascus* (Londra: Weidenfeld&Nicolson).

Marsh, Katherine ve Martin Chulov (2011), "Assad blames conspirators for Syrian protests" http://www.theguardian.com/world/2011/mar/30/syrian-protests-assad-blames-conspirators (20.02.2016).

Moubayed, Sami (2011), "A golden opportunity for Assad", http://atimes.com/atimes/Middle_East/MC30Ak02.html (15.03.2016).

Perthes, Volker (1997), *The Political Economy of Syria under Asad* (Londra & New York: I. B. Tauris).

Ramsbotham, Oliver (2005), "The Analysis of Protracted Social Conflict: A Tribute to Edward Azar", *Review of International Studies*, 31 (1): 109-126.

Ramsbotham, Oliver, Hugh Miall ve Tom Woodhouse (2011), *Contemporary Conflict Resolution* (Cambridge: Polity Press).

Seale, Patrick (1988), *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Londra: I. B. Tauris).

Shadid, Anthony (2011), "Sectarian Strife in City Bodes Ill for All of Syria", http://www.nytimes.com/2011/11/20/world/middleeast/in-homs-syria-sectarian-battles-stir-fears-of-civil-war.html (05.03.2016).

Taştekin, Fehim (2015), *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Van Dam, Nikolaos (2011), *The Struggle for Power in Syria: Politics and Society under Asad and Ba'th Party*, (Londra & New York: I. B. Tauris).

Zelin, Aaron Y. ve Phillip Smyth (2014), "The Vocabulary of Sectarianism", http://foreignpolicy.com/2014/01/29/the-vocabulary-of-sectarianism/